

תוכן העניינים

5	מבוא: פרופסור היינריך מנדלסון, חייו ופועלו – יורם יום-טוב
9	הקדמה, והערות לתרגום – מישלין ביבי ויוסף הלר
11	דבר המביא לבית הדפוס – דן פרי
12	פנקסי היומן – היינריך מנדלסון
178	מפתח לדמויות שמנדלסון הזכיר ביומניו
	מפתח לאזורי הארץ בהם נערכו מסעות התצפיות
179	של פרופסור מנדלסון
180	רשימת מיני הצמחים ובעלי החיים שנזכרים ביומניו

סטודנטים יהודים. שררה בו אווירה אנטישמית בוטה ואלילמה, והסטודנטים היהודים נרדפו הן על ידי המורים (וביניהם יהודי מומר) והן על ידי התלמידים. לאחר עליית הנאצים לשלטון בשנת 1933 החמירו ההתקפות האנטישמיות ומנדלסון החליט לעלות לפלשתינה, אז בשלטון המנדט הבריטי.

בשנת 1994 העלה מנדלסון על כתב זיכרונות מימיו באוניברסיטת ברלין והם התפרסמו בכתב עת גרמני לתולדות הרפואה. בזיכרונותיו מתאר מנדלסון בין השאר את האירוע המכונן שגרם לו להחליט לעזוב את ארץ הולדתו ולהגר לפלשתינה, ולמעשה עיצב את המשך חייו:

“ברפואה הייתה לי חוויה לא נעימה. כשהתחלתי ללמוד, כל העת היו הערות אנטישמיות של הפרופסורים וגם של האחיות, אבל זה לא קרה הרבה. באותם ימים היו יותר מדי סטודנטים לרפואה ובהרצאות החשובות לא היו מספיק מקומות ישיבה לכולם, באולם ההרצאות. לפיכך חלק מהסטודנטים היו או יושבים וחלקם עומדים, במעברים שבין שורות הישיבה, או אפילו בפרוזדורים שלפני הדלתות. היה אז נוהג שמי שמגיע ראשון תופס מקום, בכך שהוא מניח את התיק שלו על כיסא; הוא היה יכול אז לצאת, ולחזור לקראת השיעור. כך עשיתי גם אני באחד הימים שאחרי הבחירות לרייכסטאג, באולם הרצאות של בית החולים האוניברסיטאי Charite. כשחזרתי, לפני תחילת השיעור, היה התיק שלי מושלך על הרצפה במעבר, ותיק אחר היה מונח במקום התיק שלי. הורדתי את התיק האחר והתיישבתי במקום שלי. זמן קצר לפני תחילת השיעור הופיע סטודנט עם סיכת צלב קרס ודרש את המקום. התפתח דיון סוער מאוד וכיוון שלא עזבתי את מקומי, וגם כיוון שבינתיים הפרופסור החל בשיעור, מילותיו האחרונות של הסטודנט היו “תדע לך, אנו נראה לך מה זה”.

לאחר כמה שיעורים נוספים, כשרציתי ללכת הביתה, ביציאה ממגרש בית החולים עמד הסטודנט שאתו התווכחתי על מקום הישיבה, ועמו שישה בחורים במדי ה-SA, עם אלות; ולכמה מהם היו גם אגרופני ברזל. “הנה הוא” אמר לחבריו הסטודנט שאתו רבתי קודם לכן. בשטח האוניברסיטה הוא וחבריו עדיין לא העזו לעשות משהו, אבל היה לי ברור מה מחכה לי כאשר אצא מהשער. העדפתי שלא לנסות, חזרתי אל תוך בית החולים, חשבתי מה לעשות והלכתי לשער אחר. אבל אנשי ה-SA היו חכמים כמוני וחיכו לי גם מחוץ לשער הזה. במקרה, לפני השער עמד Schupo (איש משטרה). ניגשתי אליו, הסברתי לו את המצב וביקשתי ממנו שילווח אותי ויגן עלי. איש המשטרה הסתכל

מבוא:

פרופסור היינריך מנדלסון, האיש ופועלו

יורם יום-טוב

פרופ' היינריך מנדלסון נולד בברלין, גרמניה, ב-31 באוקטובר 1910 ונפטר בביתו ברמת גן ב-19 בנובמבר 2002, בהיותו בן 92. אביו ואימו היו יהודים מתבוללים, ומנדלסון סיפר שלא ידע מהו יהודי עד שהיה בן שבע והחל ללמוד דת בבית ספרו. אז הופיע אדם בכיתה וביקש ממנדלסון ומתלמיד נוסף ללוותו, בנימוק שעליהם ללמוד לימודי דת בנפרד משאר תלמידי הכיתה מאחר שהם יהודים. חזר מנדלסון הביתה וסיפר זאת לאימו, ושאל: מהו יהודי? שלחה אותו אימו לחדרו ולאחר שאביו חזר מהעבודה שמע את הוריו מתלחשים, ולאחר מכן קראו לו לשיחה. בשיחה הסביר לו אביו כי אכן יהודים הם, אך הדבר דומה למחלה תורשתית: אין הרבה מה לעשות נגדה, וצריך ללמוד לחיות עמה. כמה שנים לאחר מכן נעשה מנדלסון ציוני וחבר בתנועת הנוער הציונית בלאו-וייס (כחול-לבן), בעוד הוריו ניסו להיות גרמנים לכל דבר ואף נמנו עם אגודה יהודית שקידמה את הטמעת היהודים בלאום הגרמני.

מנדלסון היה גאה במוצאו: מצד אימו היה קרוב משפחה של רבי משה איסרליש (הרמ"א), גדול פוסקי אשכנז במאה ה-16, שכתב הגהות ל"שולחן ערוך" של רבי יוסף קארו והתאים אותו למסורת יהודי אשכנז, ומצד אביו נמנה עם משפחתו של הפילוסוף המפורסם משה מנדלסון והיה קרוב משפחתו של פליקס מנדלסון-ברתולדי. הוא גם התגאה בהיותו יקה (יהודי קשה הבנה). לדעתו, הערכים שהביא מגרמניה – דיוק, יושר מדעי, מסירות לרעיון ולעבודה, דבקות במטרה ויסודיות בעבודה – ראויים לחיקוי ולאימוץ על ידי הכול, והוא התמיד בניסיון להחדיר ערכים אלה לתלמידיו. לגבי רבים מאלה מנדלסון אכן היה מודל לחיקוי, שעיצב במידה רבה את דרכם המקצועית ואף את אופיים.

מילדותו ובעקבות אביו, שעמו ביקר תכופות בגן החיות המפורסם של ברלין, התעניין מנדלסון בבעלי חיים. ואולם, מאחר שהוריו חשבו שזואולוגיה אינה מקצוע ראוי ליהודי, הוא החל ב-1928 ללמוד רפואה בברלין. במקביל ללימודי הרפואה למד גם במכון לזואולוגיה, הצטרף לסיורי שדה ורכש ידע רב על עולם החי המקומי. בעוד בפקולטה לרפואה למדו (וגם לימדו) יהודים רבים, במכון לזואולוגיה למדו רק ארבעה

את המכון הביולוגי-פדגוגי בתל אביב, להצטרף לצוות המכון כמורה לטבע במוסד להכשרת מורים שלימים הפך לסמינר הקיבוצים. בצוואתו ביקש מרגולין שלאחר מותו יהיה מנדלסון מנהל המכון, וכך היה. הידע שצבר מנדלסון בשדה ובגן הזואולוגי והיסודיות שלו הפכו אותו תוך שנים מעטות לאדם המוסמך ביותר לגבי עולם החי של הארץ. הוא זכה להערכה וכבוד, תלמידים נהרו אליו מכל הארץ ולא בכדי הוא הוכתר כ"אבי הזואולוגים" בארץ ישראל.

המכון הביולוגי-פדגוגי היה אחד משני הגרעינים שמהם צמחה אוניברסיטת תל אביב. מנדלסון היה פעיל בהקמת האוניברסיטה, והיה סגן הנשיא הראשון שלה והדיקן הראשון של הפקולטה למדעי הטבע של האוניברסיטה. הוא הקים את המחלקה לזואולוגיה וניהל אותה במשך שנים רבות, ובהנהגתו זו היא הייתה לגדולה במחלקות לחקר החי של ישראל. חוקרי המחלקה חקרו ולימדו מגוון רחב של מקצועות, אך הוא טיפח בעיקר את מחקר בעלי החיים בשדה - אקולוגיה, התנהגות וזואוגאוגרפיה. בעיניו זואולוג טוב הוא אדם שמבין איך הטבע פועל כמכלול, והבנה זו מתאפשרת רק תוך הכרה עמוקה של הסביבה הפיזית, הצומח והחי במקומות גידולם הטבעיים. עוד קודם לכן, בשנות השלושים של המאה הקודמת, הוא ייסד את האוסף הזואולוגי, היום המוזיאון לטבע על שם שטיינהרדט. האוספים הלאומיים באוניברסיטת תל אביב מונים היום מיליוני פרטים ומהווים את האוסף הגדול ביותר של עולם החי של ארץ ישראל. הם הבסיס לתיעוד ולמחקר המגוון הביולוגי בישראל ומספקים מידע חיוני הן לשימור טבע הארץ והן לחקלאות ולשירותי הרפואה בישראל.

שנים רבות ניהל מנדלסון את הגן הזואולוגי ופיתח אותו ככלי למחקר ולהוראה. הוא היה אחד החוקרים הראשונים בעולם שטיפחו בשבייה גרעיני רבייה של

צילום: שרון בר

מנדלסון בגן הזואולוגי.

באנשי ה-SA ואמר: "אני מצטער אדוני, הזמנים השתנו ובלי פקודה מהמפקד שלי אני לא יכול לעזור לך". הוא הוסיף: "ל-SA יש חופש פעולה נרחב". הייתי כלא בבית החולים ולא יכולתי לצאת, אז הלכתי לספרייה. מאוחר בערב הם כבר לא היו שם, כנראה היה להם משעמם לחכות שם באפס מעשה. אמנם כבר השלמתי ברפואה שמונה סמסטרים, אך היה לי ברור שלא אוכל לסיים את לימודיי. החלטתי להגר לפלשתינה, ולאחר המקרה הזה גם הוריי הסכימו לכך.

בסמסטר השני (34-1933) עוד הייתי במכון הזואולוגי שברחוב Invalidenstrasse אך האווירה שם הפכה להיות פחות ופחות נעימה. באותם ימים גם עבדתי במרפאת העיניים של הקהילה היהודית. שם נזדמן לי לראות איך נראו אנשים אחרי טיפול של ה-SA. עד אז לא ראיתי בבתי החולים אנשים עם שטפי דם תת-עוריים בכל גופם, שלאחר כמה ימים היה כולו ירוק וכחול. המראה הטביע בי חותם עז. הקורבנות היו בעיקר קומוניסטים, ששכנים רחמנים הביאו אותם למרפאה, וכמה מהם כבר לא היו מסוגלים ללכת [מרוב מכות]. במרפאת העיניים הזו הם הרגישו בטוחים יותר מאשר בבתי החולים הציבוריים."

עם עלייתו ארצה נפגש מנדלסון עם האנטומולוג פרופ' שמעון בודנהיימר, שלימים היה המנחה שלו בעבודת המוסמך (על אקולוגיה של חלזונות מדבריים) ובדוקטורט (על חברות הציפורים בארץ). יום אחד הזמין בודנהיימר את מנדלסון לביתו בצפון תל אביב ושניהם צעדו לשם מדרום תל אביב בחולות. מנדלסון שאל על עקבות זוחלים בחול ועל עופות שראו בדרך, ובודנהיימר אמר שהידע שלו על חולייתנים מוגבל מאוד. באותה תקופה רק מעטים מהיהודים כאן התעניינו בעולם החי או הכירו אותו. מנדלסון החליט שעליו ללמוד זאת בעצמו.

הפנקסים שתרגומם מובא כאן נכתבו על ידי פרופסור היינריך מנדלסון מאז דרך על אדמת פלשתינה בשנת 1933. הם מכילים את תצפיותיו בסוירים שערך ברחבי הארץ, ובכך מתעדים את האופן שבו למד והכיר את הטבע בארץ ישראל. כל תצפית מתוארכת, ממוקמת גיאוגרפית וכוללת פרטים רלבנטיים על בעלי החיים, סביבתו והתנהגותו. במקביל הוא גם אסף בעלי חיים שונים - זיקיות, לטאות, צפרדעים, עופות שונים, קיפודים ומכרסמים. את חלקם ניסה לגדל בשבייה בחדרו והאכיל אותם בחרקים ובבעלי חיים אחרים שאסף בשדה. גם את ניסוייו אלה הקפיד לתעד בפנקסיו.

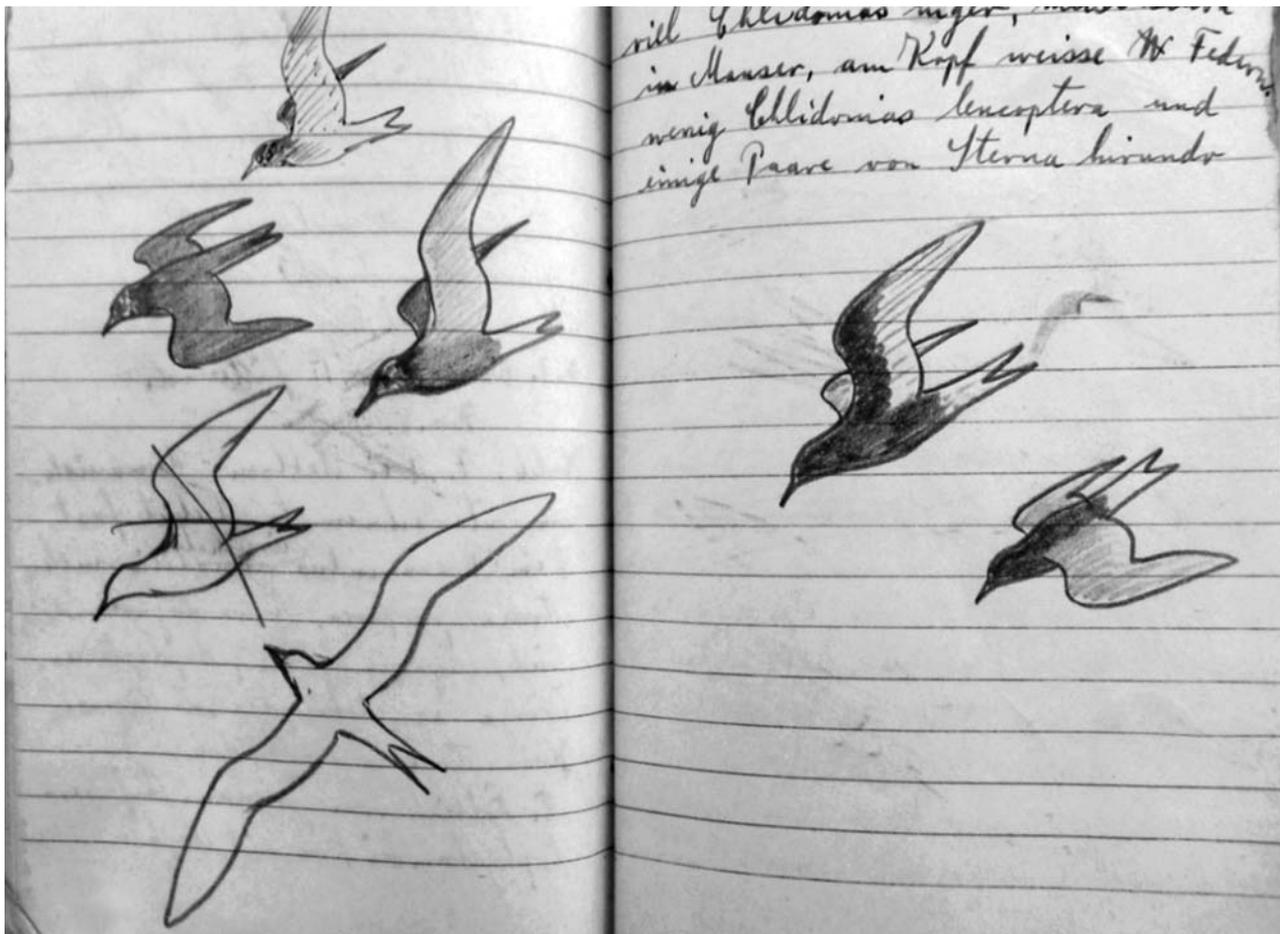
תוך כדי לימודיו באוניברסיטה הזמין אותו יהושע מרגולין, שכונה "הדוד יהושע", מורה לטבע שהקים

מחקריו, שכל אחד מהם נמשך שנים רבות, על התנהגות ואקולוגיה של טריטונים, זאבים וצבאים הם רק חלק מפועלו המחקרי. הוא גם היה פעיל מאוד בארגון הבינלאומי לשמירת הטבע והיה יושב ראש של מספר ועדות בארגון.

מנדלסון היה איש מיוחד במינו: מעולם לא פגשתי ולא הכרתי אדם בעל ידע רחב ועמוק כל כך על עולם החי בארץ ובעולם. כמי שזכה לטייל אתו במקומות שונים בעולם אני יכול להעיד על כך שעולם החי בכל מקום שבו ביקרנו היה מוכר לו עוד לפני שהגענו אליו. הייתה לו יכולת מופלאה "להיכנס לעורו" של כל בעל חיים (ואני חושב שגם של צמחים) ולדעת באופן ברור איך יתנהג בכל מערכת של נסיבות. היכולת הזאת עשתה אותו נטורליסט שאין כמוהו, ואפשרה לו למשל להרבות בשבייה כל בעל חיים שרצה להרבותו, או לדעת היכן למצוא כל חיה בשדה. תכונה זו עשתה אותו בין השאר למנהל מצוין של גן החיות האוניברסיטאי. הוא השקיע את כל תשומת ליבו בטיפול בחיה פצועה,

בעלי חיים בסכנת הכחדה (חבורות, נשרים, עוזניות נגב, עיטי ים, צבים רכים ואחרים) כדי להשיבם לטבע. על עבודתו המדעית ותרומתו לשימור הטבע והסביבה זכה בפרסים רבים, כולל פרס ישראל.

היכרותו של מנדלסון עם עולם החי והצומח הייתה מקיפה ביותר, ועמיתים בעולם כולו התייעצו עמו בנושאים שונים. חלק ניכר מזמנו בילה בכתיבת תשובות מפורטות לפונים אליו. מחקריו עסקו במגוון רחב של מינים ונושאים, החל מדו-חיים דרך זוחלים ועד עופות ויונקים - בהתנהגות, באקולוגיה ובשמירת טבע. מחקריו על הנחשים הארסיים של ישראל הוא המפורט והמהימן ביותר על קבוצה זו עד היום. הייתה לו יכולת לחבר דבר לדבר ולהסיק מסקנות באשר למתרחש בטבע, וכך היה לאחד המדענים הראשונים בעולם שהבינו את משמעות השימוש ברעלים בחקלאות לגבי הרעלות משניות. מחקריו על השפעת רעלים בחקלאות על העופות הדורסים ועל העטלפים היו מהראשונים בעולם בנושא זה והביאו לגל של פרסומים והתעניינות.

מימין - מרומית לבנת כנף. משמאל - מרומית שחורה וצללית של שחפית.

דונם לשמורת טבע שבפועל הפך לכ-3,000 דונם. עוד ב-1955 יזם וקידם מנדלסון את החוק להגנת חיית הבר. חוק זה הוא מהמתקדמים בעולם, ולפיו כל בעלי החיים בטבע מוגנים, מלבד מינים מזיקים מסוימים – שלא כמקובל ברוב הארצות שם רק חלק מהמינים מוגנים והשאר ניתנים לציד. בתקופה שבה חשבו מנהיגי התנועה הציונית שמהותה היא להלביש את הארץ ב"שלמת בטון ומלט", הוא הבין שחשוב לא פחות לשמור על נופיה, צמחייתה ועולם החי שלה. הוא היה ציוני של הנוף הפתוח, לא של הקבלנים והפוליטיקאים המסייעים בידם, והוא פעל להשגת מטרות שמירת הטבע בהחלטיות ובנחישות. המתרחש בטבע הארץ (ולא רק בטבע) בעשרות השנים האחרונות לחייו גרם לו צער ואכזבה, והוא לא היסס להביעם.

מנדלסון היה מורה מרתק, ובמהלך השנים חינך אלפי מורים לטבע וסטודנטים לזואולוגיה – תחילה בסמינר הקיבוצים, ולאחר מכן באוניברסיטה העברית ובאוניברסיטת תל אביב. חלק בלתי נפרד משיעוריו היה סיורי שדה רבים וביקורים בגן הזואולוגי. את שיעוריו ליווה בציורים, שבהם הצליח לתפוס תנועה או מבע בקווים ספורים. שיעוריו היו פופולריים מאוד, והוא לימד עד שנתיים לפני מותו. עשרות רבות של סטודנטים הכינו בהדרגתו את עבודותיהם לתארים מתקדמים.

ביולוגים טוענים שהצלחתו של בעל חיים נאמדת ביכולתו להפיץ ולהרבות את הגנים שלו. למנדלסון ולאשתו תמר לא היו ילדים, אבל הוא העמיד תלמידים הרבה: בעבר הרחוק מורים במערכת החינוך היסודית והתיכונית במסגרת סמינר הקיבוצים, לאחר מכן באוניברסיטה העברית ובמשך עשרות שנים באוניברסיטת תל אביב. תלמידיו אלה, תלמידים ותלמידי תלמידי תלמידיהם הם חוקרי השדה של ארץ ישראל, הם גם אלה השומרים על הטבע – פקחי ועובדי רשות שמורות הטבע והגנים, וגם אלה המחנכים לשמירת הטבע – מורים באוניברסיטאות ומדריכי החברה להגנת הטבע. בכך העמיד מנדלסון הרבה יותר צאצאים מרוב האנשים.

על המצבה לזכרו בגן הזואולוגי כתבתי "חוקר ומחנך, אבי שמירת הטבע בישראל". הוא היה מורה שלי ואחר כך חבר שלי. יחד בילינו חודשים רבים בשדה בארץ ובחוץ לארץ, כתבנו מחקרים וספרים ופעלנו לשמירת הטבע. הוא נפטר ב-2002 וחסר לי עד היום.

פרופ' (אמריטוס) יורם יום-טוב

המחלקה לזואולוגיה, אוניברסיטת תל-אביב.

ויחד עם זה לא היה סנטימנטלי ביחסו לחיות. הוא אהב והכיר את הטבע, ידע שבטבע יש טורפים ונטרפים, ושבמקרים רבים נדרשת התערבות האדם כדי להחזיר שיווי משקל. הוא היה ראש וראשון למגיני הטבע בארץ, אך לבו לא היה עם הארגונים השונים (והרבים) להגנת חיות בית משוטטות, המסיבות נזק לסביבה.

מנדלסון לא הרבה לפרסם בעיתונות המדעית, ועם זאת מאמריו המדעיים עסקו במגוון הגדול של בעלי חיים שחקר בעצמו או שחקרו תלמידיו. כמו כן פרסם מאמרים שדנו בשיטות גידול של בעלי חיים בשבייה, נושא בו התמחה. הוא כתב עשרות רבות של ערכים זואולוגיים באנציקלופדיה העברית ובאנציקלופדיה של החי והצומח ועוד מאמרים רבים על בעיות בשמירת טבע בארץ (בין השאר על הרעלות עופות דורסים, עטלפים ובעלי חיים אחרים ועל הכחדות דו-חיים בגלל ייבוש שלוליות חורף). באנציקלופדיה של החי והצומח כתבנו יחד את הכרך על יונקי ישראל.

במקביל לעבודתו המדעית פעל מנדלסון רבות למען שמירת הטבע, ויש שיטענו שתרומתו הגדולה ביותר למדינת ישראל הייתה בתחום זה. הוא היה דמות מרכזית בהקמת החברה להגנת הטבע, וללא עזרתו הפעילה ייתכן שהיא לא הייתה קמה כלל. הוא יזם ייסוד שמורות טבע, שהראשונה בהן הייתה שמורת החולה. השטח להקמת שמורה זו הושג אחרי שמנדלסון נפגש עם רענן וייץ, אז מנהל מחלקת הקרקעות והייעור בקק"ל, שהיה אחראי לייבוש החולה. בפגישתם אמר שבאירופה ובארצות הברית נהוג להשאיר 10% משטחים שמייבשים לחקלאות לשמורות טבע. וייץ הגיב בכעס: "אתה יודע כמה משפחות יהודיות יכולות להתפרנס מ-6,000 דונם?" והוסיף: "אתה רוצה לזרוק את היהודים לים". בשיחות נוספות עם מנדלסון ואמוץ זהבי תלמידו, וייץ הסכים להותיר שטח של 4,500

מנדלסון מדריך סטודנטים בשדה.